

SÖZ DURUMLARI

Vefa Taşdelen

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ /	7
Deneme Boyunca Felsefe, Felsefe Boyunca Deneme /	11
Sanatsal Yaratıcılığın Sırrı /	37
Marksist Estetik Üzerine Değıniler /	61
Yunus Emre'de Dil, Söz ve Şiir /	77
Varoluşçu Edebiyat: Dostoyevski Örneđi /	101
Bir İnşa Biçimi Olarak Şiir: Rainer Maria Rilke ve	
Hilmi Yavuz Örneđi /	117
Umutun Metafiziği /	141
Yahya Kemal'in Şiirlerinde Mekân /	159
Daha İyi Bir Dünya İçin Denemeler /	167
KAYNAKÇA /	179

ÖNSÖZ

Felsefe, edebiyat ve sanat, “şahsiliği olan” (personal) çalışmalardır. Şahsilik, temel kategori olarak sanat ve edebiyatta “üslup”, felsefede ise daha çok “bakış açısı” olarak görünür. Felsefe ve edebiyat, öznesi kendi içinde olan uğraşı alanlarıdır.

Edebiyat ile felsefe arasındaki ilişki hem filozoflar hem de edebiyatçılar açısından ilgi çekicidir. Bu ilişki söylem çalışmaları ile birlikte edebiyat ve felsefenin sınırlarının kısmen de olsa birbirine yaklaştığı, hatta birbirine girdiği günümüzde daha da sorgulanır hâle gelmiştir: Felsefe ve edebiyat arasındaki ilişkinin mahiyeti nedir; felsefe ne kadar edebiyat, edebiyat ne kadar felsefedir? Bu ikisi arasındaki benzerlik ve farklılıklar nereden kaynaklanmaktadır? Edebiyat eserinde felsefe, felsefe eserinde edebiyat bulunabilir mi? Felsefe dilinin edebiyata, edebiyat dilinin felsefeye çevrilişi mümkün müdür? Bu ikisi arasında dil ve gerçeklik bağıntısı açısından fark var mıdır? Felsefe kültürünün ortaya çıkmasında edebiyatın, edebiyat kültürünün derinlik kazanmasında felsefenin katkısı ne olabilir? Dil ve gerçeklik ilişkisi açısından felsefe ve edebiyat ilişkisi nasıl kurulabilir? Edebiyat ve felsefenin insan varoluşundaki karşılığı nedir? “Felsefi okuma” nedir? Felsefi okumanın edebiyat ve felsefe kültürüne katkısı ne olabilir? Bu ve benzeri soruların cevabını felsefeciler kadar edebiyatçılar da merak etmişlerdir.

Söz Durumları başlığını taşıyan bu eser daha önceki bazı çalışmalarımızda olduğu gibi yine edebiyat ve felsefe sorunsalı bağlamında ortaya çıkmaktadır: “Deneme Boyunca Felsefe, Felsefe Boyunca Deneme”, “Sanatsal Yaratıcılığın Sırrı”, “Marksist Estetik”, “Yunus Emre’de Dil, Söz ve Şiir”, “Varoluşçu Edebiyat”, “İnşa Şiir”, “Umudun Metafizigi”, “Şiir ve

Mekân” gibi başlıklar, bir bütün olarak bakıldığında felsefe ve edebiyat arasında, bu uzun sınırdaki kısa gezintiler olarak görülebilir.

Denemede “üslup” ve “perspektif” kavramları çerçevesinde şekillenen personalite, dünyanın ve hayatın birey açısından tecrübesini ifade eder. Öznel deneyim ve personalite, hem felsefe hem de edebiyatta tanımlayıcı özelliklerdir. Deneme, bir yönüyle felsefe bir yönüyle edebiyattır, bir yönüyle düşüncenin bir yönüyle sanatsal güzelliğin taşıyıcısı durumunda, her ikisi arasındaki eklem noktası gibidir. Bir yönüyle, sanat eserinde olduğu gibi bireyselliği, öznel deneyimi, biricikliği, estetik değeri ifade eden bir “üslup” içinde görünürken bir yandan da felsefe gibi kelime ve kavramları işler, sorgular, soyutlar; onlara rasyonalite ve bakış açısı kazandırır. Deneme felsefenin en güzel ifade imkânlarından biridir; hatta denemenin bir tür felsefe, felsefenin de bir tür deneme olduğu bile söylenebilir. Çünkü (1) her ikisi de bireyin bakışını yansıtır, (2) her ikisi de belirli tanımlarla kendisini sınırlamaz, (3) her ikisi de özgür bir çabadır, (4) her ikisinin de soruları vardır, (5) her ikisi de otonom bireye gereksinim duyar, (6) her ikisi de belirli bir tür yaratıcılığın ürünüdür, (7) her ikisi de kendi sözünü söylediği hâlde son noktayı koymaz, (8) her ikisi de kesinlik eğilimi gütmeyen, sözü bitirme amacı taşımaz, başka görüş ve yorumlara kapı aralar, (9) her ikisi de kuşku duyar, (10) her ikisi de mütevazıdır, her ikisi de “ben böyle gördüm”, “ben böyle düşündüm”, “ben böyle anladım”, “böyle yaşadım” der, (12) her ikisi de kendi tecrübe ve perspektifi kadar başkalarının görüş ve bakışına da imkân tanır.

Yaratılıştaki bazı tanrısal isim ve sıfatlar, insanda karşılık bulmuş, Yaratıcı, kendi ruhundan insana da üflemiştir. İnsanın yeryüzündeki ruhsal tekâmülünü ve manevi olgunlaşmasını, bu isim ve sıfatlarla bezenmesinde gören felsefi ve ahlaki yaklaşımlar vardır. Bu anlayış, bir insan-Tanrı fikrini ya da antropomorfist bir yaklaşımı içermez. Açıkça şunu söyler: Yaratıcı eylem, insanın yeryüzündeki yolculuğunda kendisini Tanrı’ya, kendi özüne yaklaştıracak bir etkinliktir. Sanatsal, bilimsel, kültürel ve teknolojik yenilikler hep bir yaratıcılığın ürünü olarak ortaya çıkarlar. Yaratıcı eylem, medeniyetin temelidir.

Sanatsal yaratıcılık konusundaki zengin deneyimlerin paylaşıldığı ve analiz edildiği, bir laboratuvar çalışması niteliğindeki *Sanatsal Yara-*

tıcılığın Sırrı, Stefan Zweig'in neredeyse tüm hayatı boyunca üzerine odaklandığı temel sorunlardan birisini ele alır: "Nasıl oluyor da ölümlü varlıkların elinden böylesine ölümsüz eserler çıkabiliyor?" Eserde, bu temel soruyu vurgulayacak şekilde şu cümle geçer: "Bir resim galerisinde, büyük üstatların ölmez eserlerine baktığımız zaman, bir şiiri okuduktan sonra ruhumuzun derinliklerine kadar sarsıldığımız yahut da Mozart'ın veya Bethoveen'in bir senfonisini heyecanla dinlediğimiz zaman, herhâlde hepimiz, bilerek veya bilmeyerek, hayretler içinde kalırız ve hayret ettiğimiz içindir ki, kendi kendimize bir kere olsun: insan, bu insan-üstü şeyleri nasıl başarıyor, diye sormuşuzdur." Sanatsal yaratıcılık, belirli bir ilhamı, bunun yanında Rilke'nin Rodin'den esinlenerek oluşturduğu "dinge gedicht" (nesne şiir) anlayışında olduğu gibi tam bir yoğunlaşmayı da gerektirir. Üzerinde durulabilecek bir başka husus da bu ruhsal ürünlere bir tür ebedilik duygusunun, bir tür umut arayışının belli belirsiz eşlik etmesidir.

Umut, felsefe ve edebiyat arasındaki eklem noktalarından birisidir. Her felsefi ve edebi söylemin açık ya da örtük amacı yeryüzüne bir umut ışığı düşürebilmektir. Umutsuzlukta kalan bir çaba, sönük ve anlamsız olacaktır. Camus, "Geleceğe el atmayan, gelişme ve iyileşme umudu olmayan bir yaşamın ne değeri olabilir" diye sorar. Umut, varlığa saygıdır. Hele hele iyilik ve adalet idesini dile getirip de oradan aldığı kıvılcımla yeryüzündeki iyilik meşalesini tutuşturmaya çalışan idealist bir söylemin, açıklama ve çözümlenmelerinde doğrudan veya dolaylı şekilde umudu vurgulaması beklenir; aksi hâlde hemen her fırsatta karamsarlığı ve umutsuzluğu telkin etmesi kendi içinde tutarlı ve anlaşılır olmayacaktır. Umut; güzelliği, kalıcılığı ve etkileyciliği olan bir eserde temel değerdir. Yeryüzüne umudu getirmeyen bir üretimin etik dayanağı eksik kalacaktır. Umut, sanatın ve edebiyatın varlık nedeni, doğum noktasıdır. Yazıya başlamak, "Umut ediyorum ki" demektir. Sanat, umutla sınılanır. Şöyle bir beklenti oluşur: Yazarın içinde acı da olsa eserine bir umut ışığı düşürebilmeli, yeryüzünde umuda yer açabilmelidir. Umutsuzlukta kalan bir çabanın doğumu gerçekleşmemiştir. Umut, yazarın sadece kendisi için değil, tüm insanlık için de en temel seçimi olacaktır.

Söz Durumları'nda "deneme", "yaratıcılık" ve "umut" kavramları

yanında Marksizmin sanat ve estetik anlayışı “alt yapı” – “üst yapı” kavramları bağlamında ele alınmış, Dostoyevski’nin romanlarının varoluşçu felsefe açısından analizi yanında Rilke ve Hilmi Yavuz’un poetikaları “nesne şiir” bağlamında değerlendirilmiştir. Ali Göçer’in *Edebiyat ve İntihar* isimli eserinden hareket eden “Daha Güzel Bir Dünya İçin Denemeler” başlıklı yazı, yer yer kesişen noktalarıyla Nuri Pakdil’in Umut isimli oyunu üzerine yazılan “Umudun Metafiziği”nin bir devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Yahya Kemal’in şiirlerinde “mekânın varoluşsal boyutu” konusu ise çalışmanın bir başka yazısını oluşturmaktadır.

Bir eserin vücut bulma ve okuyucuyla buluşma sürecinde pek çok aşama, bu aşamalarda emeği geçen pek çok kişi vardır. *Söz Durumları*’nda da durum farklı değildir. Çalışmayı dikkatle okuyan ve en az hata ile okuyucuya ulaşmasını sağlayan *Hecce*’nin editörü ve yayın kuruluna, yine aynı şekilde çalışmayı büyük bir dikkat ve özenle okuyup öneriler getiren kültür adamı, değerli dostum Duran Boz’a içten teşekkürlerimi sunarım.

Vefa Taşdelen
Eylül 2022, Bahçelievler

DENEME BOYUNCA FELSEFE, FELSEFE BOYUNCA DENEME*

Edebiyat ile felsefe arasındaki ilişki hem filozoflar hem de edebiyatçılar açısından ilgi çekicidir. Bu ilişki edebiyat ve felsefenin sınırlarının kısmen de olsa birbirine karıştığı modern dönemde daha da sorgulanır hâle gelmiştir: Felsefe ve edebiyat arasındaki ilişkinin mahiyeti nedir; felsefe ne kadar edebiyat, edebiyat ne kadar felsefedir? Bu ikisi arasındaki benzerlik ve farklılıklar nereden kaynaklanmaktadır? Edebiyat eserinde felsefe, felsefe eserinde edebiyat bulunabilir mi? Felsefe dilinin edebiyata, edebiyat dilinin felsefeye çevirisi mümkün müdür? Bu ikisi arasında dil ve gerçeklik bağıntısı açısından fark var mıdır? Felsefe kültürünün ortaya çıkmasında edebiyatın, edebiyat ortamının derinlik kazanmasında felsefenin katkısı ne olabilir? Dil ve gerçeklik ilişkisi açısından felsefe ve edebiyat ilişkisi nasıl değerlendirilebilir? Edebiyat ve felsefenin insan varoluşundaki karşılığı nedir? Bu sorular felsefeciler kadar edebiyatçıları da düşündürmüştür.

Bu noktada şöyle bir soru sorulabilir: Felsefe ve edebiyat ilişkisi söz konusu olduğunda denemenin özel bir konum kazandığı, özel bir yere sahip olduğu söylenebilir mi? Bu çalışmada, bu temel soru etrafında aşağıdaki alt sorulara cevap aranacaktır: Denemenin insanın ruh, zihin ve kültür tarihindeki yeri nedir? Deneme nasıl bir insan anlayışından çıkışını almış, nasıl bir kültür ve felsefe ortamı içinde ortaya çıkmıştır? Deneme ile felsefe arasın-

* Taşdelen, V. (2020). "Deneme Boyunca Felsefe, Felsefe Boyunca Deneme". *Hece Deneme Özel Sayısı*, 282-284, ss. 205-222.

da nasıl bir ilişki kurulabilir; aralarında nasıl bir bağ vardır? Bir felsefi söylemin oluşmasında denemenin, denemenin ortaya çıkmasında felsefenin yeri ne olabilir? Denemede yöntem ve üslup ne anlama gelir? Deneme niçin ve nerede felsefe, felsefe niçin ve nerede denemedir; ortak yanları ve ayırım noktaları nelerdir?

1. Deneme Durumları

Gündelik dilde sık sık kullandığımız veya işittiğimiz sözcükler vardır: “Denemekte fayda var”, “denemeden anlaşılmaz”, “deneyelim, görelim” deriz. Bazen tehlikeli hareketler yapan tecrübesiz kişilere, biraz da sert bir ses tonuyla, “Ölümün denemesi olmaz” dediğimiz de olur. “Deneme”, konuyu tanıma isteği yanında bir işi başarabilme konusunda gücün, yeteneğin ve yeterliğin yoklanmasıdır da. Deneme, kişinin kendisini, kapasitesini, yeteneğini ve dikkatini denemesidir. İşin zorluğu karşısında kendi yeterliğinin farkına varmasıdır. Bir kez deneriz olmaz, bir kez daha deneriz yine olmaz. Ama bu hep olmayacağı anlamına gelmez; yeniden denemek gerekir. Tecrübem arttıkça becerim de artar, zorluk karşısında yeni yollar ve bakış açıları da edinirim. Denemeye devam edersem başarabilirim, zorlukları aşabilirim. Tecrübe, maharet, ustalık hep deneme ile birlikte gelir. Deneme benden sürekli kendimi geliştirmemi, gücümü ve becerimi artırmamı ister. Bir kez olmaması hep olmayacağı, bir kez olması da her zaman olacağı anlamına gelmez. Her deneme bir kerelik, kendi koşulları içinde biriciktir. Sonra hem kendim değişirim, hem koşullar değişir. Tekrar denediğimde aynı yerde bulunmam; yeniden densesem, artık bu başka bir deneme olur; ilkiyle aynı sonuca ulaşamayabilirim, aynı cümleleri kuramayabilirim, aynı yaklaşımı gösteremeyebilirim; konumum değişmiştir. Deneme beni tanımaya, bilmeye, anlamaya, adım adım ilerlemeye, adım adım değişmeye davet eder. Denemediğim zaman gelişim durur. Deneme her adımda daha iyi anlamaya, daha iyi bilmeye, daha iyi görmeye, daha iyi yapabilmeye doğru bir “yeti kazanma”, bir “beceri elde etme”, bir “tecrübe sahibi olma” eylemidir.

Denemede herkes adına bir iş yapmam; kendi adıma, kendi bakış açımdan denerim, kendim için denerim. Ama benim tecrübemin başkaları için de bir değer taşıdığını düşünürüm. Benim tecrübemle başkalarının aynı olmayabilir; farklı sonuçlara ulaşmış, farklı tecrübeler elde etmiş olabiliriz. Her deneme “biricik”tir; çünkü insan “biricik”tir, çünkü an “biricik”tir. Deneyen bireydir ve kendi adına dener. Deneme kişisel anlamda “biricik” olduğu gibi zamansal anlamda da “biricik”tir. “Yeniden denemek” bilimsel metodolojideki “tekrarlanabilirlik”te olduğu gibi sonucun geçerliliğini denetlemeye yönelik değil, aksine yeni bir sonuca ulaşmak içindir. Her deneme kendi koşullarında, kendi zamanında, kendi yerinde ve kendi özellikleri içinde yalnızca olası yaklaşımlardan biridir. Her zaman aynı yerde olmam, aynı şekilde görmem; her adımda anlayışımı, perspektifimi geliştirmiş, düşüncelerimi zenginleştirmiş olmam gerekir. Deneme, her an taze bir şey olmasına ve her an tazeliğini korumasına karşın, zaman içinde kendi denememe uzaklaşabilirim, hatta yabancılaşabilirim. Bugün gördüğümü yarın göremeyebilirim, bugün anladığımı yarın anlayamayabilirim; bugün bu şekilde gördüğümü yarın başka şekilde görebilirim. Deneme, beni bir noktaya sabitlemez; aksine sabit bir noktaya bağlı kalmaktan kurtarır. Her deneme bir yerden başka bir yere doğru yeni bir yolculuktur; deneyerek değişirim, deneyerek gelişirim. Denemezsem tekrarlamaya ve gerilemeye başlarım. Üzerine konuşmak istediğim deneme aslında tam olarak böyle değilse de, buna benzer bir şeydir; bir yazım türü, bir söyleme ve dile getirme biçimi olarak “deneme”dir; “söz üzerinden” ve “sözle” denemedir. Deneme yazarken varlığa sözle dokunurum, sözle nüfuz etmeye, varoluşu sözle açmaya çalışırım. Bu, belirli bir kişiye ait ve kendi içinde biricik olan deneyimi başkalarına açmaktır. Aslında denemenin özü, kendi gözümle dünyayı görmem, kendi aklımla dünyayı anlamam, kendi duygularıyla hayatı hissetmem, kendi varlığımla kendi yolumda yürümem, kendi tecrübelerimle birikmem ve olgunlaşmamdır. “Başkası” kendisinde kendimi gördüğüm, kendisiyle kendimi tanıdığım, kendisiyle kendimi tamamladığım biridir. Deneme beni sadece kendime getirmek ve kendimle tanıştırmakla kalmaz, başkasına da götürür, başkaları

ile de tanışır. Başkasına başkasında kendimi görmek, kendimi tamamlamak ve başkasında kendimi yaşamak için giderim. Öteki ile karşılaşmak, başkalarının deneyimlerini anlamak, her zaman varoluşsal bir zenginleşmedir. Dilthey'e göre mutluluğun önemli bir kısmı, diğer insanların duygu ve ruh hâllerine katılmaktan, bu duyguları kendimizde hissedip yaşamaktan kaynaklanır (Dilthey, 1996: 235). Eleştiride denemenin biçiminin gerçeklik olduğunu, onun sorularını hayata ve gerçekliğe yönelttiğini söyleyen Lukacs (1974: 9-10), denemecinin “gerçek yaşam deneyimleri”ne olan bağlılığına işaret eder. Sadece kendim için denemem, başkaları için de denerim, onlara benim dünyamda yaşayabilecekleri, kendilerini hissedebilecekleri, kendilerini anlayıp gerçekleştirebilecekleri bir varoluş evreni de açarım. Deneme “özneler-arası” bir iletişimdir; hayatların birbirine eklenmesi, varoluşsal deneyim ve durumların birbirine ulanmasıdır.

1.1. Etimoloji: Denemenin Batı dillerindeki karşılığı olan “essay” (İng., Alm.), “essai” (Fr.), “esse” (Rus.), “sınamak”, “test etmek”, “girişimde bulunmak”, “çabalamak” gibi anlamları olan Fransızca “essai” kökünden gelir. *Essai*'nin “teraziye vurmak”, “tartmak” gibi anlamları olan Latince “exagium”la ilişkisi kurulur. Denemenin, 1590'lı yıllarla birlikte Montaigne ve Bacon'un da etkisiyle “gidimli (*discursive*) kısa edebi kompozisyon”¹ anlamında kullanılmaya başlandığı görülebilir (OED). Türkçenin özgün söyleyiş

¹ Deneme için yapılan “kısa edebi yazı”, “kısa kompozisyon” nitelemesi “nicelik” anlamında kısmen doğru olsa da hemen her durumda geçerli değildir. Günümüzde olduğu gibi daha Montaigne'in kendi yazılarında da kısa yazılar kadar bir konuyu enine boyuna irdeleyen uzun yazılar da vardır. Öyle ki, bunlardan biri, sözgelimi “Çocukların Eğitimi Üzerine” başlıklı yazı, neredeyse orta boy bir kitap oluşturacak uzunluktadır (Montaigne, 1864: 212-259). Emerson'ın denemeleri içinde de oldukça uzun olanlar vardır. “Adetler”, “Özgüven”, “Tabiat”, “Arkadaşlık” gibi denemeleri, konuyu etrafıca aydınlatmak isteyen yazılardır (1915: 1-123). Benzer şekilde Türk dilinin çağdaş deneme ustalarından Nermi Uygur'un kısa denemeleri yanında uzun olanları da vardır. Onun birçok eserinde konunun belirli bir kompozisyon içinde dilsel ve kavramsal örgülerle bir bütünlüğe doğru gittiği görülebilir. Bu bir araştırmacının bilmeye duyduğu tutkudan daha fazla bir dikkati: denemekten ve üretmekten duyulan sevgiyi, konsantrasyonu, ilgiyi, empatiyi, sabrı ve öznel bakışı, ama bundan önce yaşamaktan duyulan sevinci ve hayata verilen değeri ifade eder. Denemeyi kısalık ve uzunluk gibi nicel ölçütle tanımlamak yerine “üslup” gibi, “varoluşsal tecrübe” gibi, “öznel bakış” ve “perspektif” gibi niteliksel özellikleri ile tanımlamak daha uygun olur.

imkânları içinde yer alan ve “essai”yi eksiksiz karşılayan “deneme” bir yazım türü, bir söylem biçimi olarak “deneme”nin üstünde anlamlara da sahiptir. Onda tıpkı “essai”nin Fransızca ve Latince kökeninde olduğu gibi, “tartmak”, “sınamak”, “kıyaslamak” gibi anlamlara gelen “deñe”, Nişanyan’ın *Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*’nde, Dede Korkut hikâyelerinden cümlelerle örneklenir: “*Yalkuñ ħâlin görürdi, deñerdi sorardı, tefiñ ve tefahuş éderidi*”. “*Karşusundan ol eri sancasum vakit deñedüm*” (Nişanyan, TES).

“Tartmak”, “test etmek”, “sınamak” karşılıkları, denemenin mahiyetini iyi bir şekilde verir. Tartmak, sadece bir ağırlığı teraziye vurmak değil, bir konunun kolaylık ve zorluk derecesini anlamaya çalışmak anlamında da gündelik dilde sık sık kullanıldığı olur. Kolaylık ve zorluk, ağırlık ve hafiflik göreceli olduğundan tartmak, bir nesnenin kendi özgül ağırlık veya zorluğundan ziyade onu deneyen kişinin potansiyeli, gücü ve yeterliği ile ilgilidir ve nesnenin zorluğundan ziyade tartan kişinin kendi durumuna açıklık getirir; zira aslında o bir nesne, bir durum karşısında kendisini tartıyordu. Bu nedenle “deneme” sözcüğünün “tartmak” anlamında yönü nesneye değil özneye doğrudur. “Sınamak” kelimesi ise “deneme”nin kapılarını aralayabilecek bir başka anahtar sözcüktür. Bir şeyi sınamak, o şeyin kendisini anlamaya, tartmaya yönelik bir bakıştır. Kişi sadece belirli bir şeyi sınamaz, öncelikle kendini sınar. Sınama, her bir kişide mevcut olan, onu belirli bir konuda doğru ve uygun bir kaniye ulaştırmaya çalışan bir yaklaşımdır. Bir şeyi sınıdığımızda o şey hakkında bir yaklaşım, bir anlayış da elde ederiz; o şeyin mukavemetini, gücünü, derecesini, katılığını, yumuşaklığını da ölçeriz. Bunlar deneme sözünü tanımlayan ifadeler olarak, hem nesneyi, hem de deneyen kişinin kendi güç ve kapasitesini anlamak ister. Bunlar denemecinin kendini gerçekleştirdiği yaklaşımlardır. Konu kendi başına suskundur; denemeci onu soruları ile açar. Denemede konuşan, bilimsel yaklaşımdan farklı olarak nesnenin kendisi değil, denemecidir. Nesnenin kendisi, mutluluk, kuşku, inanç ve eğitim durumları olarak oradadır. Onu denemek isteyen denemecidir, yazardır. Ancak o da konuyu denerken aslında kendi derinliğini,

kendi direncini, kendi kavrayışını denemektedir.

Doğu kültüründe olduğu gibi Batı kültüründe de sanatçıların filozofların, şairlerin, ressamaların kendilerini, kendi ustalık ve becerilerini denedikleri, kendi yorumlarını ortaya koydukları “İsa'nın doğuşu”, “Çarmıh”, “Leyla ve Mecnun”, “Ferhat ile Şirin” gibi mitolojik, dinî ve tarihsel temalar vardır. Denenmek istenen şey bir zamanlar yaşanmış veya kurgulanmış bir hikâye değil, yazarın kendi hikâyesidir; o, söz konusu geleneksel tema üzerinden kendi hikâyesini ve meselesini anlatır. Sorun tazelemek ve tazelenmektir; gelenek bu tazeleme ve tazelenmelerle dünden bugüne, bugünden yarına doğru sürüp gider. Tazelemek, tekrarlamak değil, yeniden üretmektir. Gelenek, geçmişin geçmişte kaldığı yerde değil, kültürün şimdi ve burada an'ı ve geleceği inşa ettiği bir noktada bulunur (bkz. Eliot, 1932: 14). Geleneği sadece olduğu gibi anlatırsam, ona kendimi, kendi bakış açımı ve kendi durumumu eklemesem, yaptığım iş sadece bir “tekrarlama” olur. Gelenek, yeni üretimlerle yenilenerek, değişerek, gelişerek, yeni açılım ve boyutlar kazanarak akışına devam eder. Bu anlamda geleneğin şimdide ve gelecekte kendini üretmesini bir eleştiri ve deneme biçimi olarak görmek gerekir. Burada deneme, yeniden üretimin bireysel yetenek ve yaratıcılık, toplumsal-kültürel kalıtım ve verimlilik yönüne işaretlerle ayakları yerde ve kökleri toprakta olmayı da ifade eder.

1.2. Tarihsel Bakış: Deneme sadece belirli bir dönemde ortaya çıkmış bir yazım türü değil, tarihsel süreç içinde insanın entelektüel evrimiyle yakından ilgisi olan bir kavramdır. Onun, bu evrimin anlaşılmasında yerleştiği nokta ya da noktalar vardır. Sözelimi Antik Yunan kültürü içinde insanın bilme, anlama ve sorgulama yöntemi olan felsefe içinde onun ilk işaretlerini görebiliriz. Parmenides'in, “Bir şey bana nasıl görünüyorsa benim için öyle, sana nasıl görünüyorsa senin için de öyledir. [...] İnsan, hem de tek insan her şeyin ölçüsüdür” sözlerinde denemenin felsefi kökenini görür gibi oluruz (bkz. Platon, 1990: 29-31). Sokrates, kesinlik arayışı ile denemenin toprağından uzaklaşma-

sına karşın, felsefeyi kendi hayatında, kendi hayatını da felsefede gördüğü, nihayetinde en önemli bilmenin kişinin kendisini bilmesi olduğu önermesi ve “iç bakış” a tanıdığı öncelikle denemeci tutumun en önemli özelliklerinden birini sergilemiş olur: İnsanın ne kadar da uzaklara gitse kendisinden başlaması ve yine kendine dönmesi gerekir; ne kadar uzaklara baksa da yine kendini görmesi gerekir. Buna göre denemenin konusu “dünya içinde insan” – “insan içinde dünya”dır. Denemeyi anlama çabasında felsefe tarihi içinde Plutarkos’tan Platon’a, oradan Herakleitos’a kadar geri giden bir yol üzerinde bulunuruz. Platon’un diyaloglarındaki “apeiron”, felsefenin denemeye en çok yaklaştığı noktalardan biridir. Diyalogların birinde Sokrates ve arkadaşları sevgi ve güzellik konusunda uzun uzadıya konuşurlar, tartışırlar. Saatler geçer, uykusuz bir gecenin ardından sabah olur; *Symposium*’u eski bir Grek atasözünü hatırlatarak bitirirler: “*Güzel olan zordur!*” Başka deyişle, konuyu bu kadar tartıştık, etraflıca ele aldık; ama söz bitmedi, bitiremedik; meseleyi nihai bir noktaya taşıyamadık; o hâlâ konuşulmaya, başkaları tarafından da görülmeğe müsaittir.” Platon’un diyalogları, gündelik dili işleyen yapıyla çoğu yerde bir deneme havasındadır. Sözgelimi diyalogların birinde, bir kişiye ihtiyarlıkla arasının nasıl olduğu sorulur. O da bedensel zevklerden uzaklaşalı konuşmaya daha bir düşkün hâle geldiğini söyler. Bu cevap bize Cicero ve Montaigne’ı hatırlatır. Diyaloglar, söylem biçimi açısından (ironi, humor, gündelik dil ve kavramsal yapı) denemeyi esinleyen niteliktedir.

Denemenin özellikle insan varoluşuna yönelik bakışı çokça dile gelir. Kişinin kendisini incelemesi, denemenin başlangıcıdır; kendi varoluş tecrübesinden hareketle bir şey söylemesi, denemedir. “Kendimi araştırdım” diyen Herakleitos (1959: 19), “kendini tanı” diyen Sokrates, her şeyden ve her konudan daha çok kendini yazdığını söyleyen; “benim metafiziğim de budur, fiziğim de” diyen Montaigne (2011: 89) ile aynı tutumu sergiler. Montaigne sık sık Lucretius’un, Horatius’un şiirlerinden alıntılar yapar; Cicero ve Seneca’nın sözlerine yer verir. Plutarkos için “Tanıdığım bütün yazarlar arasında sanatı doğaya, düşünceyi

bilime en iyi katmış olanıdır; [...] insan hâlleri üstüne düşüncesini söylerken eşi yoktur” der; bu şekilde denemenin verimli kaynaklarından birine işaret eder (Montaigne, 2011: 235-236). Bütün bu örnekler, denemenin ortak kökeni olarak insan varoluşu üzerinde söz birliği etmiş gibidirler. Burada deneme artık sadece bir sanat ve edebiyat eleştirisi olarak değil, insanın yeryüzündeki varoluş durumlarına ilişkin bir anlama ve yorumlama tarzı olarak da görünür.

Modern deneme tarzını anlamak için Rönesans’la birlikte gelen yeni ve taze havayı; kilise öğretisinden uzaklaşıp özgür ve özerk olmaya, kendini tanımaya, yeryüzünün güzelliklerine ve insanın ruhsal yaratılarına duyulan hayranlık ve isteği anlamak gerekir. Bu farklı havayı ressamların perspektif anlayışlarından kullandıkları renk ve ele aldıkları temalara, şairlerin bir birey olarak kendilerini ifade etme becerilerinden yeni mimari tarzlara varıncaya değin takip etmek mümkündür. Bu istek aynı zamanda yeni dönemin temelini oluşturacak eğitim anlayışlarında, evrenin yapısını anlama isteğinde, yeni ahlâk, devlet ve toplum arayışlarında da kendini gösterir. Kişinin kendini, kendi bakış açısını, yaşam deneyimini, kendi bireyselliğinden türeyen düşünce ve hislerini anlatabilmesi için sadece tekil deneyimin önemine inanması yetmez; kendisini bir birey olarak algılaması, değerli görmesi ve sevmesi de gerekir; ruhu yüceltmek adına bedeni aşığılamanın, sonsuzluğa adanmak adına dünyayı küçümsemenin kapıları denemeye çıkmaz. Deneme öncelikle bu dünyada yaşamak, bu dünyayı sevmek, bu dünyadan hareket etmektir; deneme bu dünyanın tecrübesidir. Ruh ve bedeni ile kendini benimsemektir. Denemenin baskıdan ve şiddetten uzak olması gerekir; ama yalnız dogmanın değil, ruh ve zihin üzerinde sindirici etki oluşturan bütün otorite ve erklerin şiddetinden de uzak olması gerekir; zira deneme dikte ve baskı karşısında içgüdüsel bir çekilme yaşar. Birey, kendi perspektifinden, kendi bireysel ve insani varlığını hissettirerek söze başlar ve bu noktadan bir dünya tasarımı sunar.

Montaigne’de denemenin yalnız bir konusu vardır: yazarın

kendisi. Ona göre insan kendisi için bir derstir. Bu dersi iyi anlamak gerekir. Bu ders denemeyi de yazacak olan “birey”i inşa etmeye yöneliktir. Şöyle der: “Birkaç senedir düşüncelerimin kendimden başka amacı yok; yalnız kendimi sorguya çekiyor ve inceliyorum. Başka bir şeyi incelediğim de oluyor ama onu da hemen kendime çekiyor, daha doğrusu, kendime mal ediyorum. [...] Benim yaptığım, bildiklerimi söylemek değil kendimi öğrenmektir; başkasına değil kendime ders veriyorum.” Bu yaklaşımın bir sonucu olarak *Denemeler*’i “kitabın özü benim” diye tanıtır (Montaigne, 2011: 1,5). Andre Gide, Montaigne’in, daha sonraları bir yandan Giambattista Vico’da bir sosyal bilimler metodolojisi, bir yandan da varoluşçu filozoflarda “öznel hakikat” olarak ifadesini bulacak olan epistemolojik ve varoluşsal tutumunu şöyle açıklar: “Montaigne gerçek olarak sahiden tanıyabileceği tek şeyin kendisi olduğuna inanıyor. Onu kendinden söz etmeye götüren budur; çünkü kendini bilmeyi her şeyden daha önemli sayıyor” (akt. Eyüboğlu, 2011: xxx). Bu aynı zamanda deneme hakkında bir şey söylemektir: Denemenin ruhunu oluşturan şey, birey ve bu bireyin öznel deneyimleridir. Denemede empati vardır. Denemeyle kendime bakarım, kendime açılırım, kendi yollarımı tanır, bir keşif yolculuğuna çıkarım; öz-bilincim oluşur; kendimin farkına varırım. Bunu sadece kendime ve hayata duyduğum sevgi adına yapmam, insana duyduğum sevgi ve empati adına da yaparım; zira kendi varoluş örneğimde insanı, insanın varoluş örneğinde de kendimi tanırım. Deneme sert, katı, buyurgan, dikte edici iklimlerde yetişecek bir ürün değildir. O, dar ve katı görüşlerin mağarasından uzakta, başkalarının fikir ve duygularına açık, onlarla insan ruhunun dile geldiği bir evren oluşturmaya hazırdır. Kendimizden söz etmenin öncelikli anlamı, kendimizi tanıma ve bu konuda bir “imkân” oluşturmakla alakalıdır. Kendimi tanırısam kendimi düzeltebilirim, olduğumdan daha iyi olabilirim. Kendimi tanırısam hayatı daha iyi üretebilirim. Kendimizden söz etmek, bilinç aynasında kendimize bir kez daha bakmak ve çeki düzen verebilmektir. “Kendinden söz etmek” Ortaçağ pietizminde olduğu gibi kötü